

افعال اختصاصی پیامبر ﷺ و فراگیری تأسی به ایشان

مهدی مردانی (گلستانی)^۱

چکیده

نزدیک به چهل نمونه از افعال پیامبر ﷺ، به عنوان افعال اختصاصی ایشان معرفی شده است. طبق نظریه مشهور، افعال اختصاصی قابل الگوگیری نیستند. در نتیجه، این تعداد از افعال پیامبر ﷺ از دامنه افعال قابل تأسی خارج می گردند. مقاله حاضر با رویکردی تحلیلی و نقد دو مقدمه نخست، نتیجه متفاوتی را در میان نهاده است. از یک سو، با تعیین ملاک هایی علمی، تعداد افعال اختصاصی پیامبر ﷺ را بسیار کمتر از آمار ذکر شده دانسته است و از سوی دیگر، با گونه شناسی افعال اختصاصی به دو دسته مشکک و متواطی، بعضی از افعال اختصاصی را قابل تأسی دانسته است. بدین سان که در افعال متواطی، محدودیت اختصاصی بودن را متوجه حکم و جوب یا حرمت فعل کرده است و در افعال مشکک، محذوریت اختصاصی بودن را به مراتب شدید آن بازگردانده است.

کلیدواژه ها: سنت رسول خدا ﷺ، خصائص النبی ﷺ، تأسی به پیامبر ﷺ.

۱. استادیار پژوهشکده علوم اسلامی رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.
mahdi_mardani@islamic-rf.ir

مقدمه

بر پایه آموزه‌های قرآن و سنت، تأسی به پیامبر ﷺ و الگوگیری از ایشان امری ضروری است؛ چنان که خداوند متعال، رسول خدا ﷺ را به عنوان الگو معرفی کرده و مؤمنان را به پیروی از ایشان فراخوانده است (بنگرید به: احزاب / ۲۱). همچنین امیرالمؤمنین علیه السلام اقتدای به سیره انبیاء به ویژه رسول اکرم ﷺ را جزء وظایف دینی مسلمانان برشمرده و آنان را به متابعت از حضرت دعوت کرده است (سیدرضی، ۱۴۱۴: خطبه ۱۶۰)، لکن الگوگیری از افعال پیامبر ﷺ همیشه سهل و هموار نیست و گاه بهره‌گیری از افعال ایشان به دلیل برخی موانع، با محدودیت همراه است؛ چنان‌که «مکان» و موقعیت صدور افعال پیامبر ﷺ، «زمان» و فضای تاریخی صدور فعل، «شخصیت» معنوی و کمال روحی آن حضرت و بالاخره برخی «شئون» شخصی و اجتماعی ایشان، از جمله موانعی است که امکان الگوگیری از افعال پیامبر ﷺ را تحت تأثیر قرار می‌دهد (مردانی گلستانی، ۱۴۰۰: ۱۱۴).

یکی از خصوصیات که مانع الگوگیری از افعال پیامبر ﷺ می‌شود، اختصاصی بودن بعضی از آن‌هاست. این ویژگی، در کنار خصوصیات دیگری همچون: موقعیتی بودن، منسوخ شدن، تقیه‌ای بودن و خارق‌العاده بودن، موجب شده است تا دامنه افعال قابل تأسی پیامبر ﷺ کاهش یابد و میزان بهره‌مندی از آن‌ها با محدودیت مواجه گردد (مردانی گلستانی، ۱۳۹۸: ۷۴-۹۱)، لکن آنچه در این باره حائز اهمیت است، شمار این بخش از افعال پیامبر ﷺ و گستره الگوگیری از آن‌هاست که با وجود اهمیت فراوان، معیار و ضابطه‌ای برای آن به دست داده نشده است؛ چنان‌که اختلاف نظر فقهای شیعه درباره شمار این بخش از افعال پیامبر ﷺ، و عدم توافق ایشان بر روی مصادیق ذکر شده، نشان از این ابهام و پیچیدگی دارد (بنگرید به: طوسی، ۱۳۸۷: ۴/۱۵۲؛ محقق حلی، ۱۴۰۸: ۲/۲۱۵؛ علامه حلی، ۱۳۸۸: ۵۶۵؛ کرکی، ۱۴۱۴: ۱۲/۵۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۷/۶۹؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۲۹/۱۱۹) این در حالی است که ضرورت تأسی به سنت و سیره پیامبر ﷺ

اقتضا می‌کند تا راهکاری برای بهره‌گیری از این بخش از افعال پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اندیشیده شود و شیوه‌ای برای برون‌رفت از محدودیت موجود در پیش گرفته شود؛ مسئله‌ای که با تکیه بر ظاهر متون رفتاری پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پدید نمی‌آید و نیازمند معیار و ضابطه‌ای علمی است.

شایان ذکر است که این خصوصیت میان اقوال و افعال معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام مشترک است و همهٔ شئون و ابعاد زندگانی ایشان را نیز در بر می‌گیرد، لکن آنچه در این تحقیق مورد توجه بوده است، افعال اختصاصی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است که به دلیل غلبهٔ خصائص پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و فراوانی دیدگاه‌های ذکر شده، به این حوزهٔ رفتاری محدود شده است. در این باره پژوهش‌هایی چند به نگارش درآمده است؛ چنان‌که محمدصادق یوسفی مقدم در کتاب بررسی دیدگاه‌ها دربارهٔ اختصاصات پیامبر خاتم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از نگاه قرآن، به گونه‌شناسی اختصاصات پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از منظر قرآن پرداخته است و سید محمد نقیب در کتاب بررسی تطبیقی خصائص النبی از نگاه فریقین، آثار شناختِ خصائص پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را از منظر فریقین کاویده است. همچنین برخی مقالات با عنوان «اختصاصات النبی» و «خصائص النبی» تألیف شده است که بیشتر به دسته‌بندی فقهی خصائص پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ توجه نشان داده‌اند، لکن آثار یادشده به مسئلهٔ این تحقیق (رابطهٔ افعال اختصاصی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با الگوگیری) نپرداخته و هیچ‌یک از آن‌ها ملاک‌های تشخیص افعال اختصاصی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را بررسی نکرده‌اند.

۱. مفاهیم

واژهٔ «فعل» در لغت، اسم مصدر از انجام دادن و به معنای عمل، کنش و رفتار است (فتوی، ۱۴۱۴: ۲/۴۷۸؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴/۵۱۱) و در اصطلاح، به حسب دانش‌هایی که در آن استعمال شده، تعاریف متفاوتی دارد؛ چنان‌که در ادبیات عرب، به کلمه‌ای اطلاق می‌شود که بر معنایی مستقل و مقرون به یکی از زمان‌های ماضی، حال و مستقبل دلالت کند (حسن، بی‌تا: ۴۶/۱)؛ در اصول فقه، به عملی گفته می‌شود که معصوم آن را به قصد تشریح انجام داده باشد (بحر العلوم، ۱۹۷۷: ۶۸؛ رازی، ۱۴۱۲: ۳/۲۲۹) و در

دانش فلسفه، به معنای هیئتی است که از سوی مؤثر بر چیزی عارض می شود (طوسی، ۱۳۶۷: ۵۱؛ علامه حلی، ۱۳۸۰: ۳۱). اما تعاریف یادشده در انعکاس حقیقت فعل معصوم موفق نبوده و همه ابعاد معناشناسانه آن را روشن نکرده است؛ چراکه فعل معصوم گاه مستقیماً و به منظور القای یک پیام دینی صادر می شود (کنش)، و گاه در مواجهه با موقعیتی بیرونی انجام می پذیرد (واکنش)؛ گاه به شکل ایجادی و ارتکاب رخ می دهد (انجام) و گاه به شکل امساک و واگذاشتن ظهور دارد (ترک). در واقع، فعل معصوم گونه های مختلفی دارد که با تنقیح دقیق آن ها می توان تنوع و فراوانی آن را روشن گرداند و تفاوت آن را با دیگر گونه های سنت (قول و تقریر) مشخص کرد. از این رو، با مطالعه موردی متون رفتاری معصوم و در یک تعریف قراردادی می توان چنین گفت: «فعل معصوم، هرگونه کنش و واکنش غیرقولی است که در مواجهه با وقایع و مسائل جاری زمان ظهور پیدا می کند؛ خواه ایجادی باشد یا امتناعی؛ مستمر و تکرار پذیر باشد یا مقطعی و دفعی».

واژه «خصیصه» در لغت به معنای ویژگی و صفت متمایز است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۲/ ۴۶۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۴/ ۷).

مراد از اختصاصات پیامبر ﷺ، خصوصیات منحصر به فرد حضرت است که ایشان را از دیگران، اعم از مسلمانان و پیامبران متمایز ساخته است (حسینی سمنانی، ۱۳۹۳: ۱۵/ ۵۴۴). این ویژگی ها طیف وسیعی از اوصاف پیامبر ﷺ را در بر می گیرد و شامل مواردی چون احکام، افعال و کرامات می شود. از این رو، مراد از افعال اختصاصی پیامبر ﷺ، افعالی است که به حوزه نبوت اختصاص داشته، کسی از امت با ایشان در آن ها مشارکت ندارد (صدر، ۱۴۲۰: ۶/ ۴۷).

۲. اختصاصات پیامبر ﷺ

۲-۱. منابع و مصادر

اختصاصات پیامبر ﷺ، یکی از موضوعات مورد توجه اندیشمندان شیعه است که در

منابع مختلف بررسی شده است؛ برای نمونه، کتاب‌هایی با عنوان «خصائص النبی»، از جمله منابع تاریخی هستند که اختصاصات پیامبر ﷺ را برشمرده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۸۹). همچنین برخی منابع حدیثی و تفسیری شیعه به مناسبت بحث از آیات و روایات مرتبط با خصائص النبی، به این موضوع پرداخته‌اند (بنگرید به: ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ۲/۲۳۳؛ مجلسی، ۱۴۰۶: ۱۲/۲۴۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳/۳۶۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۵۷۱). در این میان، فقهای شیعه بیش از همه به این موضوع اهتمام داشته‌اند و به هنگام بحث از اختصاصات پیامبر ﷺ در ازدواج، به بیان دیگر ویژگی‌های ایشان پرداخته‌اند؛ چنان‌که در میان فقهای شیعه، شیخ طوسی (۴۶۰ق) نخستین کسی است که در المبسوط بابی را به خصایص پیامبر ﷺ اختصاص داده و ضمن شمارش ویژگی‌های حضرت، به شرح برخی اختصاصات و دلایل آن‌ها پرداخته است (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/۱۵۲). پس از وی، محقق حلی (۶۷۶ق) در کتاب شرایع الاسلام با ذکر پانزده ویژگی پیامبر ﷺ، به طور ویژه به این موضوع توجه نشان داده است (محقق حلی، ۱۴۰۸: ۲/۲۱۵). همچنین علامه حلی (۷۲۶ق)، محقق کرکی (۹۴۰)، شهید ثانی (۹۶۵ق)، محدث بحرانی (۱۱۸۶ق) و محمدحسن نجفی (۱۲۶۶ق) از دیگر فقهایی هستند که در ضمن مباحث کتاب النکاح، احکام اختصاصات پیامبر ﷺ را بررسی کرده‌اند (علامه حلی، ۱۳۸۸: ۵۶۵؛ کرکی، ۱۴۱۴: ۱۲/۵۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۷/۶۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵: ۲۳/۹۴؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۲۹/۱۱۹).

۲-۲. اقسام و گونه‌ها

اختصاصات پیامبر ﷺ، اقسام گوناگونی دارد که از یک منظر به دو دسته تکوینی و تشریحی تقسیم می‌شود. منظور از اختصاصات تکوینی، آن دسته از امتیازاتی است که به آفرینش پیامبر ﷺ مربوط می‌شود و اراده الهی بر آن تعلق گرفته است تا به سبب آن‌ها، وجود پیامبر ﷺ را مایه فضیلت بردیگران قرار دهد؛ ویژگی‌هایی نظیر: خاتمیت، اعطای کوثر و مقام محمود (سیوطی، ۱۴۰۵: ۱/۱۶-۷)؛ اما اختصاصات تشریحی، آن دسته از

خصوصیاتی است که در بردارنده احکام شرعی است و پیامبر ﷺ نسبت به دیگر مکلفان در آن ویژگی‌ها ممتاز شده است؛ ویژگی‌هایی چون: جواز ازدواج با بیش از چهار همسر، حرمت ابدی همسران ایشان بر دیگر مردان و وجوب نماز شب (علامه حلی، ۱۳۸۸: ۵۶۵). همچنین از منظر فقهی، اختصاصات پیامبر ﷺ به چهار بخش: واجبات، محرمات، مباحات و کرامات تقسیم شده است (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/۱۵۲؛ علامه حلی، ۱۳۸۸: ۵۶۵؛ کرکی، ۱۴۱۴: ۱۲/۵۲؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۲۹/۱۱۹). از سوی دیگر، افعال اختصاصی پیامبر ﷺ به جهت «مراتب» به دو بخش متواپی و مشکک تقسیم پذیر است.^۱ مقصود از «متواپی»، افعالی است که یک دست و یک پارچه هستند و مرتبه و درجه‌ای ندارند؛ مانند مسواک زدن که تحقق آن در همه مصادیق یکسان و یک نواخت است و مقصود از «مشکک»، افعالی است که ذو وجوه هستند و قوت و ضعف دارند؛ مانند مشورت کردن با صاحبان خرد که قابل افزایش یا کاهش است و می‌توان به شکل حداکثری یا به صورت حداقلی انجام داد.

۳. محدودیت افعال اختصاصی پیامبر ﷺ

از نگاه اندیشمندان اسلامی، اختصاصی بودن افعال پیامبر ﷺ موجب ایجاد محدودیت در دو مقام استنباط و استعمال شده است. منظور از استنباط، استفاده فقهی از فعل و برداشت حکم شرعی از آن است (نجفی، ۱۴۰۴: ۲۹/۱۱۹) و مقصود از استعمال، به‌کارگیری عملی و الگوگیری از فعل پیامبر ﷺ است (مغنیه، ۱۹۷۵: ۲۰). در واقع، اختصاصی بودن افعال پیامبر ﷺ موجب شده است تا کارایی افعال ایشان در دو حوزه عمل و نظر کاهش یابد و بهره‌گیری از آن با تنگنا روبه‌رو گردد. یکی از این محدودیت‌ها که گاه انتفاع از سنت فعلی را منتفی کرده و گاه بهره‌گیری از آن را دچار مضیقه نموده است،

۱. شایان ذکر است که «متواپی» و «مشکک» دو اصطلاح علمی است که با الهام از تعریف آن در دانش منطقی، معنا شده است (بنگرید به: صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۲: ۱/۱۴۷؛ خوانساری، ۱۳۵۹: ۱/۱۸۳).

عدم مجال تأسی و الگوگیری است. دلیل این امر، حکم عقل (سید مرتضی، ۱۳۷۶: ۲ / ۹۴)، اجماع امامیه (علامه حلی، ۱۴۲۵: ۲ / ۵۳۳؛ نراقی، ۱۳۸۸: ۱ / ۳۰۷) و روایاتی است که مسلمانان را از پیروی از افعال اختصاصی پیامبر ﷺ منع کرده است؛ برای نمونه، امام صادق علیه السلام در پاسخ کسی که از تخییر زن میان ازدواج و طلاق سؤال کرد، آن را مخصوص پیامبر ﷺ برشمردند و دیگران را از انجام آن برحذر داشتند (کلینی، ۱۴۰۷: ۶ / ۱۳۹). همچنین برخی از فقهای شیعه با استناد به روایتی که سه عمل مسواک، نماز و تروقریبانی را از اختصاصات پیامبر ﷺ برشمرده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶ / ۳۸۲)، این سه عمل را جزء تکالیف پیامبر ﷺ به شمار آورده، امت ایشان را از التزام به آن‌ها مبرا دانستند (طوسی، ۱۳۸۷: ۴ / ۱۵۲؛ محقق حلی، ۱۴۰۸: ۲ / ۲۱۵؛ علامه حلی، ۱۳۸۸: ۵۶۵). البته باید افزود که آنچه در سه‌گانه یادشده به پیامبر ﷺ اختصاص یافته است، و جوب آن‌هاست و گرنه اصل انجام عمل برای دیگران رواست و منافاتی با اختصاصی بودن آن‌ها ندارد.

۴. ملاک‌های اختصاصی بودن افعال پیامبر ﷺ

بی‌گمان شماری از افعال پیامبر ﷺ مخصوص حضرت بوده، کسی از امت به ساحت حیات ایشان راه ندارد؛ لکن آنچه که این ویژگی را به آسیبی عملی مبدل نموده و الگوگیری از افعال پیامبر ﷺ را با دشواری روبه‌رو ساخته است، دامنه این بخش از افعال است؛ چه، برخلاف آنچه در کتاب‌های فقهی ذکر شده است، شمار افعال اختصاصی پیامبر ﷺ اندک، و دامنه محدودیت آن کوچک است. دلیل این امر، ملاک‌هایی است که قلمرو افعال اختصاصی پیامبر ﷺ را مشخص و گستره محدودیت آن‌ها را معلوم می‌کند. شایان ذکر است ملاک‌های مورد نظر، براساس داده‌هایی که فقهای شیعه در لابه لای گزارش اختصاصات پیامبر ﷺ به دست داده‌اند، استخراج گردیده است و پیش از این، الگوی مشخصی برای شناخت این ویژگی‌ها به دست داده نشده است.

۴-۱. مستند دینی

نخستین و اصلی ترین ملاک در تشخیص افعال اختصاصی پیامبر ﷺ، مستندات دینی آن است؛ چراکه اختصاص یافتن برخی از افعال به پیامبر ﷺ، موضوعی است که به پشتوانه ای دینی نیاز دارد (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/ ۱۵۵؛ نراقی، ۱۳۸۸: ۱/ ۳۱۱) و این امر، از طریق استناد به آیات و روایات حاصل می گردد. بنابراین، تنها افعالی جزء اختصاصات پیامبر ﷺ به شمار می آیند که متکی به قرآن و حدیث باشند و در مقابل، افعالی که از هر گونه دلیل قرآنی و روایی تهی باشد، صلاحیت اختصاصی خواندن ندارد. از این رو، باید گفت که از میان ۴۰ فعل اختصاصی پیامبر ﷺ، ۲۳ فعل مستند به آیات و روایات و ۱۷ فعل فاقد مستند دینی است؛ یعنی ۴۳٪ از افعال اختصاصی پیامبر ﷺ دلیل دینی ندارند. برخی از ویژگی هایی که از مستند روایی یا قرآنی برخوردارند، عبارت اند از: ۱. حرمت نوشتن که به دلیل آیه شریفه «وَلَا تَخْطُّهُ بِيَمِينِكَ» (عنکبوت / ۴۸) به پیامبر ﷺ اختصاص یافته است (علامه حلی، ۱۳۸۸: ۵۶۵)؛ ۲. وجوب مسواک، نماز وتر و قربانی که به سبب حدیث نبوی «كُتِبَ عَلَيَّ وَلَمْ يَكْتَبْ عَلَيْكَ السَّوَاكُ وَالْوُتْرُ وَالْأَضْحِيَّةُ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶/ ۳۸۲) جزء ویژگی های پیامبر ﷺ شمرده شده است (کرکی، ۱۴۱۴: ۱۲/ ۵۲)؛ ۳. وجوب نماز شب که به دلیل آیه شریفه «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ» (اسراء / ۷۹) جزء خصائص پیامبر ﷺ ذکر شده است (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/ ۱۵۳) و ۴. جواز روزه وصال که به سبب حدیث «أَنَّهُ ﷺ وَأَصَلَ فِي صِيَامِ رَمَضَانَ فَوَاصَلَ النَّاسَ فَتَهَاؤُمْ فَقَالُوا إِنَّكَ تُوَاصِلُ فَقَالَ: إِنِّي لَسْتُ مِثْلَكُمْ إِنِّي أُطْعَمُ وَأُسْقَى» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ۱/ ۱۳۸) به پیامبر ﷺ اختصاص یافته است (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/ ۱۵۳). از سوی

۱. شایان ذکر است که این آمار، بر پایه مطالعه موردی درشش کتاب مهم فقهی شیعه به دست آمده است:
۱. المبسوط شیخ طوسی، ۲. شرایع الاسلام محقق حلی، ۳. تذکره الفقهاء علامه حلی، ۴. جامع المقاصد محقق کرکی، ۵. الحدائق الناضره محدث بحرانی و ۶. جواهر الکلام نجفی. (بنگرید به: جدول افعال اختصاصی پیامبر ﷺ).

دیگر، ۱. حرمت ازدواج با کنیزان به صیغه عقد (بحرانی، ۱۴۰۵: ۲۳/۹۴)؛ ۲. ورود به مکه بدون احرام (کرکی، ۱۴۱۴: ۱۲/۶۲)؛ ۳. جواز اخذ غنیمت (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/۱۵۳)؛ و ۴. ازدواج بدون مهریه، از جمله ویژگی‌هایی است که فاقد مستند دینی بوده و بدون پشتوانه قرآنی و روایی، مخصوص پیامبر ﷺ شمرده شده است.

۴-۲. منبع مکتوب

دومین ملاک در تعیین قلمرو افعال اختصاصی پیامبر ﷺ، منابع مکتوبی هستند که به گزارش اختصاصات پیامبر ﷺ پرداخته‌اند؛ چه، «منبع» به عنوان یکی از مؤلفه‌های اعتبارسنجی، تأثیر بسزایی در تشخیص اصالت گزاره‌های حدیثی دارد (شیخ بهائی، بی تا: ۲۶۹) و می‌تواند به مثابه معیاری برای شناخت افعال اختصاصی پیامبر ﷺ مورد استناد قرار گیرد، بدین سان که با بررسی تعداد منابعی که به گزارش ویژگی‌های پیامبر ﷺ پرداخته‌اند، می‌توان افعال اختصاصی پیامبر ﷺ را مشخص کرد. از این رو، تنها افعالی جزء اختصاصات پیامبر ﷺ شمرده می‌شوند که در همه منابع مرتبط قید شده باشند (متفق) و در مقابل، افعالی که تنها متکی به یک یا چند منبع خاص بوده‌اند (متفرد)، از گردونه اعتبار خارج می‌گردند. منظور از منبع، کتاب و مصدر مکتوبی است که اطلاعات مرتبط با اختصاصات پیامبر ﷺ را در اختیار قرار می‌دهد که در این میان، کتب فقهی شیعه بیشترین سهم را در تعیین افعال اختصاصی پیامبر ﷺ دارند؛ چه، بیشترین کاربرد خصائص پیامبر ﷺ در منابع فقهی بوده است و بیشترین مباحث نظری در این گروه از مصادر صورت گرفته است. براین اساس، باید افزود که از میان ۴۰ فعلی که به عنوان ویژگی‌های پیامبر ﷺ معرفی شده است، تنها ۱۱ فعل (یعنی ۲۷٪) از افعال اختصاصی پیامبر ﷺ) در همه منابع ذکر شده است (متفق) و ۲۳٪ از اختصاصات پیامبر ﷺ تنها یک منبع مکتوب داشته است.

۴-۳. حکم شرعی

سومین ملاک در تعیین گستره افعال اختصاصی پیامبر ﷺ، احکام شرعی است که

برای اختصاصات پیامبر ﷺ بیان شده است؛ چه، اغلب ویژگی‌های پیامبر ﷺ دارای حکم فقهی است که در یک دسته‌بندی کلی در دو گروه تغلیظات و تخفیفات قرار می‌گیرد (کرکی، ۱۴۱۴: ۱۲/۵۲). منظور از «تغلیظات» ویژگی‌هایی است که حکم آن‌ها وجوب یا حرمت است و انجام یا ترک آن‌ها برای پیامبر ﷺ الزامی بوده است؛ مانند گرفتن صدقه که بر پیامبر ﷺ حرام است و خواندن نماز شب که برایشان واجب است؛ و مقصود از «تخفیفات» ویژگی‌هایی است که حکم آن‌ها اباحه است و انجام آن‌ها برای پیامبر ﷺ جایز بوده است؛ مانند روزه وصال و ازدواج با لفظ هبه. از این رو، با توجه به اهتمام ویژه فقها به آموزه‌های فقهی و نیز دقت و حساسیت آنان در پذیرش حلال و حرام الهی، تنها افعالی مخصوص پیامبر ﷺ شمرده می‌شود که جزء دسته نخست (تغلیظات) قرار گیرد و ذیل یکی از احکام وجوب یا حرمت بگنجد، اما افعالی که ذیل دسته دوم (تخفیفات) قرار می‌گیرد. به دلیل تساهلی که معمولاً درباره این بخش از احکام روا داشته می‌شود. جزء افعال اختصاصی محسوب نمی‌شود. براین اساس، باید افزود که از میان ۴۰ فعل اختصاصی پیامبر ﷺ، ۲۴ فعل از تغلیظات و ۱۶ فعل از تخفیفات بوده است؛ یعنی تنها ۶۰٪ از افعال اختصاصی پیامبر ﷺ دارای حکم واجب یا حرام بوده است.

شایان ذکر است که ملاک‌های یادشده در طول هم قرار دارند و به ترتیب اولویت، در پی احراز افعال اختصاصی پیامبر ﷺ بر می‌آیند، بدین معنا که ابتدا، افعال پیامبر ﷺ با پی‌جویی مستندات دینی سنجیده می‌شود و در صورت احراز نشدن دلیل قرآنی یا روایی، نوبت به ملاک دوم می‌رسد و از طریق تتبع در منابعی که به ذکر خصائص پیامبر ﷺ پرداخته‌اند، درباره اعتبار آن‌ها داوری می‌شود؛ آنگاه در صورت عدم اتفاق نظر درباره اختصاصات پیامبر ﷺ، نوبت به ملاک سوم می‌رسد و با شناسایی ویژگی‌هایی که به وجوب یا حرمت آن‌ها حکم شده است، افعال اختصاصی پیامبر ﷺ معرفی می‌شود.

اینک با در نظر گرفتن ملاک‌های یادشده می‌توان گستره افعال اختصاصی پیامبر ﷺ را معین و مصادیق افعال اختصاصی پیامبر ﷺ را معلوم کرد؛ چه، با پایش آماری شش

منیع فقهی شیعه، چنین به دست آمد که از میان ۴۰ فعل اختصاصی پیامبر ﷺ، تنها هفت مورد (۱۷٪) حائز تمام شرایط بوده است؛ یعنی خصوصیات که مستند به متون دینی، مورد اتفاق منابع مکتوب و دارای حکم واجب یا حرام هستند (بنگرید به: جدول افعال اختصاصی پیامبر ﷺ).

۵. گستره تأسی به افعال اختصاصی پیامبر ﷺ

باور مشهور درباره افعال اختصاصی پیامبر ﷺ آن است که این بخش از افعال حضرت قابل تأسی نیستند (بنگرید به: علامه حلی، ۱۴۲۵: ۲ / ۵۳۳؛ نراقی، ۱۳۸۸: ۱ / ۳۰۷)، در صورتی که این نظریه قابل نقد است و می‌توان دامنه این محدودیت را کاهش داد و از برخی افعال اختصاصی پیامبر ﷺ الگوگیری کرد. دلیل این امر، گونه‌بندی افعال اختصاصی به جهت «مراتب» است که به دو دسته متواپی و مشکک تقسیم می‌شوند؛ در دسته اول، محدودیت اختصاصی بودن متوجه حکم و جوب یا حرمت می‌گردد و فعل پیامبر ﷺ شایسته پیروی خواهد بود؛ برای مثال، در ویژگی «جوب قربانی کردن» و یا «حرمت دزدیده نگاه کردن» آنچه مخصوص پیامبر ﷺ شده است، حکم و جوب یا حرمت است و گرنه اصل عمل عمومیت داشته و شایسته تأسی است. در دسته دوم، محدودیت اختصاصی بودن به بالاترین مرتبه و درجه فعل تعلق می‌گیرد و مرتبه پایین‌تر و ضعیف‌تر فعل قابل تأسی خواهد شد؛ مثل «نخوردن پیاز و سیر» که یک مرتبه، به شکل حداکثری ترک می‌شود و مرتبه دیگر، به شکل حداقلی پرهیز می‌شود و یا مانند ویژگی «انکار رفتار ناپسند»، که دارای شدت و ضعف است و هم می‌تواند در همه موارد انجام گیرد و هم می‌تواند در موارد خاص محقق شود. طبیعی است آنچه به پیامبر ﷺ اختصاص یافته است مرتبه نخست و برتر آن است و الا مومنان نیز می‌توانند در سطح ضعیف و حداقلی به آن‌ها اقتدا کنند.

نتیجه

۱. اختصاصی بودن برخی از افعال پیامبر ﷺ، از جمله موانع تأسی و الگوگیری از

- ایشان است.
۲. اختلاف نظر درباره شمار این بخش از افعال پیامبر ﷺ، و عدم تعیین ملاک‌های تشخیص، سبب ناکارآمدی این قسم از سنت فعلی پیامبر ﷺ شده است.
۳. بررسی مصادر فقهی شیعه چنین به دست می‌دهد که سه عنصر مستند دینی، منبع مکتوب و حکم شرعی، سه ملاک مهم برای تشخیص افعال اختصاصی پیامبر ﷺ است.
۴. اعمال ملاک‌های یادشده معلوم می‌کند که دایره افعال اختصاصی پیامبر ﷺ کوچک است و بخش محدودی از افعال پیامبر ﷺ به مقام نبوت اختصاص دارد.
۵. با در نظر گرفتن مراتب افعال اختصاصی و دسته‌بندی آن‌ها به دو گونه مشکک و متواطی، گستره الگوگیری از افعال اختصاصی پیامبر ﷺ نیز توسعه می‌یابد. بدین سان که در افعال متواطی، محدودیت اختصاصی بودن، متوجه حکم فعل می‌گردد و در افعال مشکک، محدودیت اختصاصی بودن به مراتب شدید آن بازمی‌گردد.

جدول افعال اختصاصی پیامبر ﷺ

ردیف	عنوان	تعداد منبع	حکم	مستند
۱.	حرمت گرفتن صدقه مستحب	شش	تغلیظات	ندارد
۲.	جواز گرفتن روزه وصال	شش	تخفیفات	دارد
۳.	وجوب خواندن نماز وتر	شش	تغلیظات	دارد
۴.	وجوب قربانی کردن	شش	تغلیظات	دارد
۵.	وجوب مسواک زدن	شش	تغلیظات	دارد
۶.	جواز ازدواج کردن با لفظ هبه	شش	تخفیفات	دارد
۷.	حرمت گرفتن صدقه واجب	شش	تغلیظات	دارد
۸.	وجوب مختار گزاردن همسران بین ماندن و جدایی	شش	تغلیظات	دارد
۹.	وجوب نماز شب خواندن	شش	تغلیظات	دارد
۱۰.	حرمت دزدیده نگاه کردن	شش	تغلیظات	دارد
۱۱.	جواز ازدواج کردن با بیش از چهار همسر	شش	تخفیفات	دارد

۱۲.	وجوب تقسیم بین همسران در ماندن نزد هریک از آن‌ها	پنج	تغلیظات	دارد
۱۳.	حرمت ازدواج کردن با کنیزان به صیغه عقد	چهار	تغلیظات	ندارد
۱۴.	جواز گرفتن آب و خوراک از صاحبان آن، هرچند نیازمند باشند	چهار	تخفیفات	ندارد
۱۵.	حرمت برکندن لباس رزم پیش از رویارویی با دشمن	چهار	تغلیظات	دارد
۱۶.	حرمت نوشتن	چهار	تغلیظات	دارد
۱۷.	حرمت تغییر دادن همسران	چهار	تغلیظات	دارد
۱۸.	جواز ورود به مکه بدون احرام	سه	تخفیفات	ندارد
۱۹.	وجوب انکار رفتار ناپسند آنگاه که ببیند	سه	تغلیظات	ندارد
۲۰.	حرمت ازدواج کردن با اهل کتاب به صیغه عقد	سه	تغلیظات	دارد
۲۱.	جواز ازدواج کردن بدون پرداخت مهریه	سه	تخفیفات	دارد
۲۲.	جواز اختصاص دادن زمین برای چراگاه دام‌هایش	سه	تخفیفات	ندارد
۲۳.	جواز گرفتن غنیمت	سه	تخفیفات	ندارد
۲۴.	وجوب مشورت کردن با صاحبان خرد	دو	تغلیظات	دارد
۲۵.	حرمت چشم دوختن به دارایی مردم	دو	تغلیظات	دارد
۲۶.	جواز ازدواج کردن بدون اذن ولی	دو	تخفیفات	ندارد
۲۷.	جواز ازدواج کردن در حال احرام	دو	تخفیفات	ندارد
۲۸.	جواز گرفتن خمس غنیمت	دو	تخفیفات	ندارد
۲۹.	جواز گرفتن فیء	دو	تخفیفات	ندارد
۳۰.	جواز ازدواج کردن بدون محدودیت	دو	تخفیفات	دارد
۳۱.	جواز گرفتن غنایم فاخر قبل از تقسیم	دو	تخفیفات	ندارد
۳۲.	جواز ورود به مسجد با حالت جنب	یک	تخفیفات	ندارد
۳۳.	حرمت افزون خواهی در برابر نیکی کردن	یک	تغلیظات	دارد
۳۴.	حرمت غذا خوردن در حال تکیه دادن	یک	تغلیظات	دارد
۳۵.	حرمت نگاه داشتن زنی که ازدواج با ایشان را کراهت دارد	یک	تغلیظات	دارد
۳۶.	وجوب پرداخت بدهی کسی که با تنگدستی بمیرد	یک	تغلیظات	دارد
۳۷.	حرمت ترک نماز مستحب قبل از تمام کردن آن	یک	تغلیظات	ندارد
۳۸.	حرمت خوردن سیر و پیاز و تره	یک	تغلیظات	ندارد
۳۹.	حرمت نماز گزاردن بر میت بدهکار	یک	تغلیظات	ندارد
۴۰.	جواز ازدواج بدون شاهد	یک	تخفیفات	ندارد

منابع

۱. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، *عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیہ*، دار سید الشهداء، قم، ۱۴۰۵ ق.
۲. ابن فارس، احمد، *معجم مقاییس اللغة*، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ ق.
۳. بحر العلوم، محمد، *الاجتهاد اصوله واحکامه*، دار الزهراء، بیروت، ۱۹۷۷ م.
۴. بحرانی، یوسف بن احمد، *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۵ ق.
۵. حسن، عباس، *النحو الوافی*، دار المعارف، بیروت، بی تا.
۶. حسینی سمنانی، بتول، *دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، تهران، ۱۳۹۳ ش.
۷. خوانساری، محمد، *منطق صوری*، نشر آگاه، تهران، ۱۳۵۹ ش.
۸. رازی، فخرالدین محمد بن عمرو، *المحصول فی علم اصول الفقه*، مؤسسه الرساله، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۱۲ ق.
۹. سید رضی، محمد بن حسین، *نهج البلاغه*، تصحیح صبحی صالح، دار الهجره، قم، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. سید مرتضی، علی بن حسین، *الذریعة إلى أصول الشریعه*، دانشگاه تهران، ۱۳۷۶ ش.
۱۱. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، *کفاية الطالب اللیب فی خصائص الحیب*، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۵ ق.
۱۲. شهید ثانی، زین الدین، *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*، مؤسسه المعارف الإسلامیه، قم، ۱۴۱۳ ق.
۱۳. شیخ بهائی، محمد بن حسین، *مشرق الشمسین واکسیر السعادتین*، مکتبه بصیرتی، قم، بی تا.
۱۴. صدر الدین شیرازی، محمد، *منطق نوین*، نشر آگاه، تهران، ۱۳۶۲ ش.
۱۵. صدر، سید محمد، *ماوراء الفقه*، دار الأضواء للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت، ۱۴۲۰ ق.
۱۶. طباطبائی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۳۹۰ ق.
۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۲ ش.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن، *المبسوط فی فقه الامامیه*، المکتبه المرتضویه، تهران، ۱۳۸۷ ش.
۱۹. طوسی، نصیر الدین، *اساس الاقتباس*، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ش.
۲۰. علامه حلّی، حسن بن یوسف، *الجواهر النضید فی شرح منطق التجرید*، مؤسسه الامام علی علیه السلام، لندن، ۱۳۸۰ ش.

۲۱. علامه حلّی، حسن بن یوسف، *تذکرة الفقهاء*، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۳۸۸ق.
۲۲. علامه حلّی، حسن بن یوسف، *نهاية الوصول إلى علم الأصول*، مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، قم، ۱۴۲۵ق.
۲۳. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، *القاموس المحيط*، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۲۴. فیومی، احمد بن محمد، *المصباح المنیر*، مؤسسه دارالهجره، قم، ۱۴۱۴ق.
۲۵. کرکی، علی بن حسین، *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۴۱۴ق.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، دار الکتب الاسلامیه، بیروت، ۱۴۰۷ق.
۲۷. مجلسی، محمداقبر، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۲۸. مجلسی، محمداقبر، *ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار*، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۶ق.
۲۹. محقق حلّی، جعفر بن حسن، *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام*، اسماعیلیان، قم، ۱۴۰۸ق.
۳۰. مردانی گلستانی، مهدی، «فرایند عصری سازی افعال پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم»، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۴۵، ۱۴۰۰ش، ص ۱۰۹-۱۳۰.
۳۱. مردانی گلستانی، مهدی، *توسعه استنباط از فعل معصوم*، بنیاد پژوهش های اسلامی، مشهد، ۱۳۹۸ش.
۳۲. مغنیه، محمد جواد، *علم أصول الفقه فی ثوبه الجدید*، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۷۵م.
۳۳. نجاشی، احمد بن علی، *فهرست اسماء مصنّفی الشیعه*، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۳۶۵ش.
۳۴. نجفی، محمد حسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۴ق.
۳۵. نراقی، محمد مهدی، *أنیس المجتهدین فی علم الأصول*، مؤسسه بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۸ش.